

81.632.93-923.2

Г 537

С 22267

✓

**РОССЕЙ ФЕДЕРАЦИЯНЫ
БИЛИМ БЕРИУ ЭМ ИЛМУ МИНИСТЕРСТВОСУ
КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР КЪЫРАП УНИВЕРСИТЕТ**

**ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
БЕСПЛАТНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР**

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР МОРФЕМИКА

НАЛЬЧИК 2005

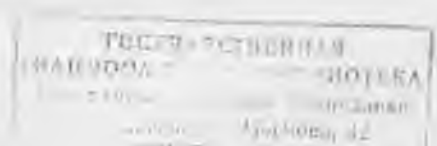
РОССЕЙ ФЕДЕРАЦИЯНЫ БИЛИМ БЕРИУ ЭМ ИЛМУ
МИНИСТЕРСТВОСУ
КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР КЪЫРАЛ УНИВЕРСИТЕТ

Гузеланы Ж.М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР МОРФЕМИКА

Университетни Редакция-басма совети окъуу пособие
болургъа къабыл этгенди

НАЛЬЧИК 2005

81.632.93-923.2+81.632.93-923.2
Г937

УДК 81(470.6)

ББК 81.02(2р-6К-Б)

Рецензент:

филология илмуланы кандидаты,
Къабарты-Малкъар Республиканы эм РАН-ны
Къабарты-Малкъар илму арасыны Гуманитар
тintiуледен институтуну баш илму къуллукъчусу
Жаппуланы А.ж.А.

Гузеланы Ж.М.

Къарачай-малкъар морфемика: Окъуу пособие. – Нальчик: Къаб.-
Малкъ. ун-т, 2005. – 31 б.

Пособияда къарачай-малкъар морфемиканы баш вопрослары биринчи
кере ачыкъланадыла эм аланы хар бири бла байламлы кёлден эм жазып
тамамланыллыкъ ишле бериледиле.

Малкъар тил бла литература бёлюмню студентлерине жораланады.

Университетни Редакция-басма совети къабыл этгенди.

УДК 81(470.6)

ББК 81.02(2р-6К-Б)

© Кабардино-Балкарский
государственный университет, 2005

АЛ СЁЗЮ

Морфемика бла морфонология тил билимни энчи бёлюмлери болганлары бусагъатда даулашызды. Болсада тюрк тиллени асламысында алыкъа ала тил билимни бёлюмлерине саналмайдыла, сёз кыураудан неда морфологиядан айырылмаганлай, аладан бирини кесеклерича тинтиледи. Ол тиллени илму грамматикаларында окъуна **морфемика**, **морфонология** деген терминде сагъынылган да этмейдиле. Кырачай-малкъар тилни илму грамматикаларында да (1966, 1976) хал алайды. Алада морфемика бла морфонология угъай, сёз кыурау окъуна тил билимни бёлюмюча берилмейди. Морфемиканы юсюнден а аланы "Морфология" бёлюмлеринде жалаңда кысха кириш эсгертиуле бериледи: тамырны, сёз тюрлендириучю эм сёз кыураучу жалгъаулары юслеринден.

Кырачай-малкъар тилни морфемикасыны тинтилмегенини хатасындан бююнлюкде сёзю морфема кыурамы тохташдырылмаганды. Ол а школлада бла бийик окъуу юйледе кырачай-малкъар тилни окъутууну даражасын тюшюреди. Сёз ючюн, **чалгъыда**, **ишчиле** деген сёз формалада **чал**, **иш** тамырладыла, **чалгъы**, **ишчи** мурдорладыла, -да, -ле сёз тюрлендириучю жалгъауладыла деп окъутулады. Ол терсди. Тюрк тилледе мурдор жокъду, жалаңда эки морфема барды: тамыр эм жалгъау. Тамрыла эки тюрлюдюле: кыуралмаган тамыр эм кыуралган тамыр. Кыуралган тамырны кесеклери кыуралмаган (неда кыураучу) тамыр бла сёз кыураучу суффикследи. Сёзде эки неда юч кыуралган тамыр болады. Сёз ючюн **битимсизлик** деген сёзде юч кыуралган тамыр барды: **битим**, **битимсиз**, **битимсизлик**. Алай бла, сёзде ненча сёз кыураучу суффикс бар эсе, анча кыуралган тамыр болады.

Жалгъау деген термин кёп магъаналыды: префикс (приставка), постфикс, инфикс, интерфикс – аффикс). Тюрк тилледе уа, бегирекда кырачай-малкъар тилде, ол, тамыргъа кыошулуп, сёз кыураучу элементни орунуна, эсе да **суффиксни** орунуна, жюрютюледи. Тюрк тилледе префикс бла суффикс бардыла. Префикслени кыулукулары **жап-**, **кыып-**, **кеп-**, **тошша-** дегенча, кеслери алларына жюрютюлмеучю кесекчикле толтурадыла. Грамматикалада уа ала жалаңда кесекчиклеге саналадыла. Алай бла, тюрк тилледе **жалгъау** (неда **аффикс**) деген термин префикс бла суффиксни бирикдирген терминди. Тюрк префиксле сёз кыурамайдыла, сёзю тамырына кыошулуп, жангы сёз кыураган неда аны грамматика формасын тюрлендирген элемент **суффиксди**, **аффикс** неда **жалгъау** туююлду.

Бу пособияда морфемиканы вопросларына бусагъатдагъы тил билим илмуда изленгенича толу, тынгылы кыаралмайды, не ючюн дегенде, биринчиден, ол студентлеге кыйын боллукъду, экинчиден а, бийик окъуу юйлени программаларында тилни бу бёлюмюн окъутууну алай жалчытыргъа болур чакълы сагъат берилмейди. Аны себепли, программаны излемине кёре, морфемиканы жалаңда баш вопрослары аңгылатыладыла.

1-чи §. Морфемиканы ангылатыу

Морфемика деп тилни морфема кырулушуна, сёзню кыраган морфемалагъа эм аланы тюрлюлерине, тил билимни морфемаланы тюрлюлерин эм аланы кыралыуларын, бир бирлери бла эм сёзню кеси бла кылай байланганларын тинтиучю бёлюмюне айтадыла.

Алай бла, морфемикада бу затла тинтиледиле:

- 1) морфемала эм аланы тюрлюлери;
- 2) морфемаланы тюрлюлерини кылай кыралганлары;
- 3) сёзде морфемаланы бир бирлери бла кылай байланганлары;
- 4) морфемаланы ала кыраган сёз бла кылай байланганлары.

Сёзню морфема кырамын тохташдыруу бу затланы ачыкылау бла байламлыды:

- 1) сёзню морфларын;
- 2) морфланы магъаналарыны эм формаларыны бирге келишиулерине кёре, морфемаланы кыралыуларын;
- 3) морфланы бир бирлери бла байланыу жорукъларын эм аланы кыралыуларын;
- 4) морфемаланы кылай кырауулагъа юлешингенлерин.

1-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) морфемика деп не затха айтадыла? 2) морфемика тил билимни бёлюмюдюю огъесе туюлюмюдюю? 3) морфемикада не затла тинтиледиле? 4) сёзню морфема кырамы кылай тохташдырылады?

2-чи §. Морф эм морфланы тюрлюлери

Сёзню магъананы билдирген кесеклеринден бек гитчесине морф дейдиле.

Сёз бир морфдан да, талай морфдан да кыралады: ма, ох, кёре; келдим, тур-гъуз-уу, бай-лыкъ-лан-дыр, жер-ге-леш-дир-ил.

Кырачай-малкыар тилде сёзлени эм аланы формаларын кыраган морфла юч кырауумгъа юлешиндиле:

- 1) тамыр морфла;
- 2) жалгъау морфла;
- 3) болушлукъчу морфла.

Сёз ючюн, бардыртхан деген этимсыфат бар деген тамыр морфдан бла -дыр, -т, -хан деген жалгъау морфладан, эксчемпион деген ат экс деген жалгъау морфдан бла чемпион деген тамыр морфдан кыралгандыла, кыракъаш деген сыфат – эки тамыр морфдан: кыара эм кыаш; малкёзлюк деген ат – эки тамыр морф бла бир жалгъау морфдан: мал кёз эм –люк. Ыразы эт, окъуп чыкъ, келе тур, чыгып кет, тансыкъ бол деген кыош этимледе болушлукъчу морфла эт, чыкъ, тур, кет, бол деген болушлукъчу этимледиле. Шахар таба, сени кибик, жюз чакълы, бизден сора, халкъ

ючюн деген сёз бирлешледе аллай морфла таба, кибик, чакълы, сора, ючюн деген сонгураладыла. Бек улду, эм иги, асыры чомарт, жалаңда экеулен, бютюнда махтарча, кьуруда кесим, алгъан кёреме, келе эди, биле болур, сатарыкъ ушайды, кетген кёреме, жазаргъа керекди деген сёз бирлешледе болушлукъчу морфла быладыла: бек, эм, асыры, жалаңда, бютюнда, кьуруда – сёзлеге кьошулмагъанлай жорюучю кесекчикле; эди, болур, ушайды, керекди, кёреме – кьарамчы сёзле.

Тамыр морфну морфланы бирси тюрлюлеринден башхалыгы – анда лексика магъана неда лексика магъананы ёзеге болады. Сёз ючюн, кёр-дю-м деген сёз формада кёр тамыр морфду, лексика магъананы ол билдиреди; сабан-чы-ны деген сёз формада сабан кьуралмагъан тамырды, сабанчы деген сёзю – кьуралгъан тамырны – магъанасыны ёзегин ол билдиреди: сабанчы – сабанда ишлеучю, сабан ишле бла кюрешинучю адам.

Тамыр морфсуз сёзю формалары кьуралмайдыла. Башхача айтханда, хар сёзю формасында тамыр морф неда морфла боладыла.

Жалгъау морфланы лексика магъаналары болмайдыла, грамматика магъаналары боладыла. Жалгъау морфла сёз кьураучулагъа бла сёз тюрлендириучюлеге юлешинедиле.

Къарачай-малкъар тилде жалгъау морфла эки тюрлюдюле: суффикс морфла эм префикс морфла. Суффикс морфла тамырны ызындан, префикс морфла у аны аллында жорююледиле. Суффикс морфла бек эркин жорююледиле, префикс морфла уа жалаңда орус тилден эм аны юсю бла келген ультракызыл, антикесекчик, контрчабыуул, ультракысха, ультратаууш, экс-чемпион, авиачана дегенча алынмалада бла сыфатланы айырма даражаларын кьураучу къап-, кьып-, кём-, жап-, чым-(чынг-), дум-, сап- д.а.к. кючлендириучю кесекчикледе (къап-къара, кьып-кьызыл д.б.) тобейдиле.

Суффикс морфлада да, префикс морфлада да сёз кьураучула эм сёз тюрлендириучюле боладыла. Сёз ючюн, малчылыкьда деген сёз формада -чы, -лыкь морфла сёз кьураучуладыла, -да морф а сёз тюрлендириучюдю. Башда кёрюзютолген сёзде ультра-, авиа-, экс-, анти-, контр- деген префикс морфла сёз кьураучу, кьып-, кём-, къап- д.а.к. префикс морфла уа сёз тюрлендириучю морфладыла.

Болушлукъчу морфла болушлукъчу сёзле (башха, сёзлеге кьошулмагъанлай жорюмеучю кесекчикле, сонгурала) бла кьарамчы сёзледиле.

Магъаналарына кёре, ала юч тюрлю боладыла:

1) сёз кьураучу морфла; 2) сёз кьошуучу морфла эм; 3) кьарамчы морфла. Сёз ючюн, сатып ал, сау эт, кёп эт, ыразы бол, халек бол, хапар бер деген кьош этимледе ал, эт, бол, бер деген болушлукъчу этимле болушлукъчу морфладыла, кеслери да сёз кьураучуладыла. Юй таба, юй бла, юйню юсюнден, юй ючюн, юй кибик деген сёз формалада таба, бла, юсюнден, ючюн, кибик деген сонгурала сёз кьошуучу морфладыла. Келген кёреме, келлик болур, келмезлик сунама, келди да, келе эди, келген ушайды деген сёз бирлешледе кёреме, болур, сунама, да, эди, ушайды деген болушлукъчу морфла кьарамчы морфладыла.

Болушлукчу морфланы бирлери сёзлени (эм аланы формаларыны) алларында, башхалары уа аланы ызларындан жорюйдюле. Сёзлени (эм аланы формаларыны) алларында **бек, асыры, эм, женгил, дум, туума** д.а.к. кесекчикле – морфла, аланы ызларындан а сонгурала, болушлукчу эм кем этимле, кьарамчы сёзле – болушлукчу морфла жорюйдюле.

Болушлукчу морфла **бош морфлагъа** (бир морфу болгъанлагъа) бла кьош **морфлагъа** (талай морфу болгъанлагъа) юлешинедиле. Сёз ючюн, китапны юсюнден, аны амалтын, не себепден, эл таба, бизни ючюн, тау кибик деген сёз бирлешледе таба, ючюн, кибик деген сонгурала **бош, амалтын, юс-юн-ден, себеп-ден** деген сонгурала уа кош болушлукчу морфладыла. Аллай морфла кесекчикледе, кьарамчы сёзледе да бардыла: 1) кесекчикледе: **эм, бек, асыры** – бош болушлукчу морфла; **бютюн-да, бег-ирек-да, чырт-да, шаш-май** – кьош болушлукчу морфла; 2) кьарамчы сёзледе: да (алды да), **эке** (кёрдюмю эке) – бош болушлукчу морфла; **кёр-еме, уша-й-ды, бол-ур** – кьош болушлукчу морфла.

2-чи нш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) морф деп не затха айтадыла? 2) морфла кьаллай кьауумлагъа юлешинедиле? 3) тамыр морфну морфланы бирси тюрлюлеринден не башхалыгъы барды? 4) жалгъау морфланы кьаллай тюрлюлери боладыла? 5) болушлукчу морфла кьаллай сёзледиле эм аланы кьаллай тюрлюлери боладыла?

3-чю нш. Сёзлени эм сёз формаланы окьугъуз да, алада тамыр морфланы бла жалгъау морфланы табыгъыз.

Жаздырт, уллукьол, алашатабан, экс-чемпион, ультратаууш, келишдириу, жаланбаш, контрадмирал, жалынчакъсызлыкь, окьутуучу, бизникиле, кьумурсхабел, татлытамакъ, борчбермез, тапсаашар, кьан-кьаралыкъ, кьып-кьызыллыкь, кеппе-керти, бошбеллик, кьанжюреклик, кючсауар, кючбюсюреу, кьаракъашчыкъ.

4-чю нш. Сёзлени бла сёз формаланы жазыгъыз, алада суффикс эм префикс морфланы табыгъыз, аланы сёз тюрлендириучюлерин тюз, сёз кьураучуларын толкьун ызлыкьла/сызлыкьла бла белгилегиз.

Жап-жаниллик, кеппе-кертиди, авиабёлек, авиачана, ультракъызыл, тюппе-тюздю, сабанчылыкьны, жюзюмчюле, башламчыла, ингирли, эрттенлик, бюгюнлю, ёрге, узакьда, таулада, чыммакълыкь, авиакомпания, контратака, сап-сары, кьызгъыл, моргьулдум, уллуракь, эркинирек, кёксюл.

5-чи нш. Сёз бирлешлени былай юлешип жазыгъыз: 1) сёз кьураучу морфлары болгъан сёз бирлешле; 2) сёз кьошуучу морфлары болгъан сёз бирлешле; 3) кьарамчы морфлары болгъан сёз бирлешле. Морфланы тюплерин ызлагъыз.

Эрттенли бери, хазыр эт, хазыр бол, окьуп чыкъ, биле кёреме, келген болур, шахар таба, ыразы эт, сызып ий, кетип кьал, анга кёре, айтхан сунама, окьуй кёреме, жазгъан ушайды, бара эди, айтды да, бардымы эке, машок бла, сени ючюн, чыгъарып ат, биллип кьой, келип кьал, минг чакьлы, чыгъып кет, аны кибик, кёрдю дейме.

3-чю §. Ноль морф

Бир-бирде сёзню грамматика магъанасы суффикссиз да билинеди. Аны алайлыгы, кёп грамматика магъанала суффикссиз эм болушлукчу сёзле бла белгиленселе эм сёз формаланы тенгleshдирир онг болса, кёрюнеди. Аллай кезиуде грамматика магъаналаны бир-бирлерин ангылар ючюн, суффиксни кереги да болмайды. Сёз ючюн, **таш** эм **ташланы** деген сёз формаланы биринчисинде морфну жокълугу аны жангызлык санда эм баш болушда болгъанын кёргозтеди. **Кел** эм **келтирмедиле** деген сёз формаланы тенгleshдиргенде, аланы биринчисини быллай грамматика магъаналары билинедиле: жангызлык сан, буйрукчу туруш, баш айырма, экинчи бет, хаулачу форма. Быллай, суффикссиз билинген, грамматика магъанала ноль формалы суффикс морф бла кёргозтюледиле.

Ноль формалы суффикс морф, жазылып кёргозтюлген суффикс морф кесини магъанасын кьоншудагы аллай морфха берип, кеси тьошюп кьалгъан заманда да тьобейди. Сёз ючюн, (а) ачыкьга бошалгъан сёздеде –сы иелик морф 1-чи эм 2-чи бетледе кесини кьуллугун бет суффиксге береди да, тынч айтылып ючюн, ноль формалы суффикс морф бла алышынады. Сёз ючюн, **ана** деген сёзню **ана-м**, **ана-быз**, **ана-нг**, **ана-гъыз** деген формаларында иеликни ноль формалы морфу барды. Бетни магъанасы бла бирге ол иеликни магъанасын да билдиреди. Бу сёз формалада ноль формалы морфну барлыгы аланы ахырлары (а) таууш (фонема) бла бошалмагъан сёзлени быллай формалары бла тенгleshдиргенде кёрюнеди: **жан-ы-м**, **жан-ы-быз**, **жан-ы-нг**, **жан-ы-гъыз**.

Ноль формалы суффикс морф башха заманлада да тьобейди. Сёз ючюн, бир туудукъ эки сёз форманы биринчилеринде: къарачай-малкъар тил бла литератураны кафедрасы, Ахмат бла Аскерни атасы, Юсюп бла Омарны чакьырдыла, жер бла кёкню арасы, жаз бла кьышны ортасы. Аны алай болгъаны бу сёз формаланы бытаны литератураны, Аскерни, Омарны, кёкню, кьышны деген бир туудукъ формалары бла тенгleshдирегенде кёрюнеди.

Атла белгисиз затны кёргозтселе да, ноль морфлу формада хайырланьладыла эм иеликни бла тамамлачу болушланы билдиредиле: стол аягы, кырдык чал, жер башында, жер сюр, китап окьу, китап тыш. Бу сёз тутушлада атла иеликчи эм тамамлачу болушланы билдиредиле, ала столну, кырдыкны, жерни, китапны деген формаланы орунларына хайырланьладыла.

Суффикс морфланыча, болушлукчу морфланы да ноль формалары болады. Сёз ючюн, Ахмат окьуй эм жаза турады; Ол бизге хыны, кьакьды этди деген айтымлада экишер сёз формадан (окьуй, жаза турады; хыны, кьакьды этди) биринчилерини турады, этди деген магъаналары болгъан ноль формалы морфлары бардыла. Аны алайлыгы бу бир туудукъ сёз формаланы тенгleshдиргенде билинеди. Морфология жаны бла тинтген заманда **окьуй**, **хыны** деген сёз формалада ноль формалы морфланы орунларына турады, этди деген жазылып белгилененирик морфла салынадыла да, аланы толу формалары (окьуй турады эм жаза турады, хыны этди эм кьакьды этди) тинтиледиле.

6-чы иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) ноль морф деп къаллай морфха айтадыла? 2) ноль формалы суффикс морф къаллай заманлада тюбейди? 3) болушлукъчу морфланы ноль формалары къаллай сёзле бла белгиленедиле?

7-чи иш. Сёз тутушланы бойсуннган сёзлерин ноль формалы этип жазыгъыз.

Столну аягъы, жылны башында, юнню аллы, эшикни арты, дырынны жый, кырдыкны чал, отунну жар, китапны окъу, жерни сюр, биченни ташы, Маммеланы къызы, Омарны къатыны, Къазийланы къызы, Жарахматны бийчеси.

8-чи иш. Бу сёзлени къайсыларыны грамматика магъаналары ноль формалы суффикс морф бла кёргюзтюледиле?

Бар – бардым, кёр – кёрдюле, жаш – жашлагъа, чал – чалмадыкъ, терек – тереклеге, китап – китабым.

9-чу иш. Айтымланы жазыгъыз. Ноль формалы суффикс морфу болгъан сёзлени тюплерин ызлагъыз.

1. Алий бла Саматны таугъа бичен чалыргъа жибердиле. 2. Юсюп бла Далхатны университетни футбол командасына къошдула. 3. Орус тил бла литератураны кафедрасыны жыйылыуу болду. 4. Ол экисини арасы жер бла кёкню арасы кибик эди. 5. Билген бла билмегенни айыргъан алай къыйын туююлду. 6. Жаз башы бла кюз артыны сууугъу малгъа, адамгъа да къыйын болуучуду. 7. Кертиди, культура жаны бла айтханда, сахар бла элни тенг этерге къыйынды.

10-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Алада ноль формалы болушлукъчу морфланы табыгъыз.

1.Омар ашай эм китап окъуй турады. 2.Ол бизни тансыкъларыкъ, излерик болур. 3.Тембот масхаралай, кюле туруучуду. 4.Паша доктор эм профессор кёреме. 5.Махмут жаза, бир затла мурулдай турады. 6.Энди уа эт бишген, эзилген да болур. 7.Хасан не затланы эсе да окъуй эм жаза кюрешеди. 8.Къанамат иги кесекни тынгылап, ышарып турду. 9.Сюлемен окъууу-билими болгъан, ангылагъан адам ушайды. 10.Ахмат хынычы, тырманчы болуучуду.

4-чю §. Морфема

Тюрло-тюрло сёздеде тюбеген морфла, бир морфну тюрлолери неда алламорфла болсала, морфеманы кюрайдыла. **Морфема** сёзню лексика неда грамматика магъанасы болгъан, адамны эсинден хазырлай алыныучу, къатланып туруучу бек гитче кесегиди. Сёз ючюн, юйле деген сёзню эки магъаналы кесегиморфемасы барды: юй деген морфема "ичинде адам жашагъан неда ишлеген мекам" деген лексика магъананы, -ле деген морфема уа баш неда тамамлаучу болушну, кёплюк санны – грамматика магъананы билдиреди.

Морфема морфология жаны бла андан ары юлешинмейди, кѳурашдырылган да этмейди, хазырлай жюрютюледди. Сѳзню хазырлай жюрютюлгени бла морфеманы хазырлай жюрютюлгени бирге келишмейдиле. Сѳзлени бирлери хазырлай жюрютюле эселе, башхалары уа кѳурашдырылган этедиле, морфемала уа жаланда хазырлай жюрютюледиле. Сѳз кеси аллына эркин жюрютюледди, аны жюрютюлююу башха сѳзлени жюрютюлюулери бла байламлы тѳююлдю. Морфема уа жаланда сѳзде, аны бирси морфемалары бла бирге жюрютюледди.

Кѳатланып (башха сѳзде неда сѳздеде тѳобеп) туруу да, хазырлай жюрютюлюуча, морфеманы белгиле шартыды. Морфемаланы асламысы эки не андан аслам сѳзде тѳобейдиле эм кѳѳюсюнде бир магѳанада жюрютюледиле. Тенглешдирип кѳрейик: таш-чы, кѳрюк-чю, чурукъ-чу, кѳобуз-чу, кийиз-чи д.б.; жер-ге, тау-гѳа, таш-ха, жѳх-хе, танг-нга, тенг-нге д.б.; амал-сыз, иш-сиз, юй-сюз, туз-суз д.б. –**Чы/-чи, -чу/-чю** суффикс адамны усталыгын; –**гѳа/-ге, -ха/-хе, -нга/-нге** жангызыкъ санны, беричю болушну; –**сыз/-сиз, -суз/-сюз** бир затны жокълугун билдиредиле.

Алай бла, морфеманы бек белгиле шартлары быладыла: 1) магѳананы (лексика неда грамматика) билдириую; 2) андан ары магѳананы билдирген кесеклеге юлешинмеую; 3) хазырлай жюрютюлюую; 4) кѳатланып турууу.

Сѳзлени тюрлю-тюрлю грамматика формаларында тѳобеген морфемала бир магѳананы билдирип, эшитилиулеринде да бирчалыкъ неда башхалыкъ бар эсе, ала бир морфеманы кѳурайдыла. Сѳз ючюн, элчик, **ташчыкъ, юлюшчюк, кѳолчукъ** деген атлада –**чыкъ/-чик, -чукъ/-чюк** морфла бир суффикс морфемадыла, не ючюн дегенде барысы да гитчеликни бла эркелетиуюу билдиредиле, эшитилиулеринде да ушашлыкъ барды. **Барыу, кирну, туруу, кѳрюу** деген этим атланы –**ѳу/-ну, -уу/-юу** морфлары да бир морфемадыла: бар деген этимни бир формасын – этим атны – билдиредиле, эшитилиулери да бирге ушайдыла. Была эки тюрлюсю да жалгѳау морфемаладыла. Тамыр морфемалада да хал алайды. Сѳз ючюн, **юшчюк, ючеулен** деген санаулада **юш, юч** бир морфемадыла, не ючюн дегенде экиси да бир тамырдыла.

Морфлача, морфемала да **тамыр морфемалагѳа** бла жалгѳау морфемалагѳа юлешинедиле. Тамыр морфемаланы жаланда тамырла, жалгѳау морфемаланы уа префиксле бла суффиксле кѳурайдыла. Алай бла, жалгѳау морфемала эки тюрлюдюле: префикс морфемала эм суффикс морфемала.

Префикс морфемаланы сѳз кѳураучулары (ультра-, контр-, анти- д.б.) эм кѳарамчылары (тап-, кѳм-, жап-, дум- д.б.), суффикс морфемаланы уа сѳз кѳураучулары (-чы, -лыкъ, -лы, -ым д.б.), сѳз тюрлендириучюлери (-ла/-ле, -гѳа/-ге, -а/-е, -гѳынчы/-гинчи д.б.), сѳз кѳошуучулары (баргѳан эди, окѳуп чыкъ, ары дери) эм кѳарамчылары боладыла. Сѳз кѳошуучу морфемала бла кѳарамчы морфемала сѳз тюрлендириучю морфемалагѳа саналадыла.

Бирси тюрк тилледеча, кѳарачай-малкѳар тилде да сѳзню тамыры бек аз кезиуледе тюрленеди. Аны себепли **тамыр морфема** асламысында жангыз

морфдан кьуралады. Эки морфдан кьуралгъан тамыр морфемала аз тюбейдиле: китап – китаб-ы, акъ – агъ-ар, сёк – сёг-юм, юч – юш-чюк, орун – орн-ал, кьыйын – кьыйн-а д.б.

Бир морфеманы морфлары фонемаларыны кьауумуна кёре бирге жууукъ боладыла. Бирден кёп фонемасы болгъан жалгъау морфну ачыкъ фонемаларындан бири башха морфну аллай фонемасы бла алышынып жюрюйдю. Ол алашыныу сингармонизмни жоругтуу бла байламлыды: базыкъ ачыкълы сёзледе /а/, /ы/, /у/, назик ачыкълы сёзледе уа /е/, /и/, /ю/ ачыкъла жюрютюледиле. Сёз ючюн: **жап-/жеп-** (жап-жашил, жеп-женгил), **таппа-/теппе-, туппа-/түппе-** (таппа-таза, теппе-тенг, туппа-туура, түппе-тюз), -ла/-ле (адамла, юйле; таула, тюзле), **-чы/-чи** (малчы, элчи; башчыкъ, бешчик), -ду/-дю (болду, кёрдю; кьолтукъ, бюртюк). Тамыр морфлада уа кьысыкъ фонемала алышынадыла: **ч/ш** (кюч – кюш-чюк), **п/б** (топ – тоб-ум), **к/г** (бек – бег-ит), **къ/гъ** (сакъ – сагъ-ын). Бир-бирде бир морфну ачыкъ фонемасы аны бла бир морфеманы кьурагъан башха морфда тюбемей кьалады: **-ин/-и** (эли-ин – элин), **-сы/-ы** (багъа-сы, баш-ы), **-уу/-у** (сор-уу, окъу-у) д.б.

11-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) морфема деп не затха айтадыла? 2) морфеманы баш шартлары кьайсыладыла? 3) морф бла морфеманы не башхалыгъы барды? 4) морфемаланы кьаллай тюрлюлери боладыла? 5) бирден кёп фонемалары болгъан жалгъау морфланы бир бирден башхалыкълары аланы ачыкъларындамыды огъесе кьысыкъларындамыды эм кьаллай жорукъ бла байламлыды?

12-чи иш. Сёзлени быллай кьауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) префикс морфлары болгъан сёзле; 2) суффикс морфлары болгъан сёзле.

Кём-кёк, тирменчи, тойчу, жап-жашил, отунчу, кьып-кьызыл, антифашист, тюзлюк, ультракьызыл, кёзчю, тап-таза, экстрасенс, тюппе-тюз, бозгъул, ариулюк, саргъыл, кертилик, кьызгъыл, бюгюнню, жангъылыкъ, моргъул, эрттеги, учузлюк, кьышхы, кьартлыкъ, жайгъы, бурунгу, кепкерти, чыммакъ, аппакъ.

13-чю иш. Иеликчи болушну суффиксини хар морфуна экишер сёз жазыгъыз.

Юлгюле: таш-ны, агъач-ны, эшик-ни, эмен-ни, юй-ню, кёл-ню, тау-ну, оюу-ну.

14-чю иш. Сёзледе тамыр морфемаланы табыгъыз да, аланы морфларын кёргюзтюп жазыгъыз.

Юлгюле: юч-юш, тап-таб.

Кьыйынлыкъ, кьыйналыу, орунунда, орналыргъа, кёпторчюн, кёксюлдюм, агъару, акъсыл, таплыкъ, табыракъ, сарынла, сарнау, кьылышчыкъ, кьылычла, сагъын, сакълыкъ, сёгюмсюз, сёкдюр, кючлю, кюшчюк.

15-чи иш. Сёзлени морфемалагъа юлешип жазыгъыз.

Сибиртги, таулдукъ, зауукълукъ, туйюш, жылыт, жилик, акъбаш, ташсын, узунетек, кенгжаурун/кенгжауорун, къолайсызлыкъ, жазма, буруннигулу, кечеге, ашаллыкъ, эсгертме, ташжюрек, ючтомлукъ, жангыдан, бираздан, битеулей/бютеулей, бошуна, бусагъатдагъы, биринчиден, биреулен, тёртгюлле, базыннгылы, бузкъаудан, айрыкам/айрымкан.

Юлгюле: эртте-ги-ли, бюгюн-люк-де, жан-жат, юш-чапыракъ, кел-тир-ил-лик.

16-чы иш. Жаланда тамыр морфемадан къуралгъан сёзлени бла тамыр морфемадан бла суффикс морфемадан къуралгъан сёзлени айырып окъугъуз.

Эски, эсгер, жарты, жарыл, бытгыр, битдир, акъса, акъсакъ, акъсат, дуппур, тыммыл, тымлы, тымсыз, къанга, сенгирчке, къаннга, къаннгынчы, жангы, тангкы, жинк, жанк, тангкёрдю, тинкирди, Жанболат, Жанмырза, акъсыл, такъмакъ, бучхакъ, ючгюл, эчки, кечги, юшчюк, санкъылчакъ, юфгюр, тюпгюр, ётгюр, зыккыл, къоранч, жубанч, тилманч, иничке/ингичке, тасха, къарауул/къалауур, талауур, окъуу, бугъумуч.

5-чи §. Морфемалада синонимлик, омонимлик эм антонимлик

Бир суффикс морфеманы къурар ючюн, морфланы магъаналарыны бирчалыкълары угъай, аланы тауушларыны (фонемаларыны) бирге жууукълукълары керек болады. Магъаналары бирча болгъан суффикс морфла, тауушларында бирге жууукълукъ, ушашлыкъ жокъ эсе, хар бири энчи морфема болады. Сёз ючюн, аша-т, ич-ир, бар-дыр, тур-гъуз деген этим формаланы суффикс морфлары (-т, -ир, -дыр, -гъуз) бир айырманы (къысыгучу) къурайдыла. Болсада бу суффикс морфланы тауушларында (фонемаларында) бирге жууукълукъ, ушашлыкъ жокъду. Аны себепли аланы хар бири энчи морфемады.

Билмегенден айтмагъанды, билмегенликден айтмагъанды, билмегени себепли айтмагъанды, билмегени ючюн айтмагъанды деген сёз тутушлада -генден, -генликден деген суффикс эм –гени себепли, -гени ючюн деген суффикс бла сонгураны бирге жюрююлерини магъаналары бирди – сылтауну билдиредиле. Алай форма жаны бла уа ала бирге келишмейдиле. Аны себепли ала бир морфеманы тюрлюлери туйюлдюле, хар бири энчи морфемады. Болсада быланы бирин башхасыны орунуна жюрюторюрге жарамайды. Быллай морфемалагъа синоним морфемала дейдиле. Ала тамыр морфемалада болмайдыла, жалгъау морфемалада (аланы да суффикслеринде) боладыла.

Синоним морфемала эркелетиу, къубултуу магъанасы болгъан жалгъаулада да эркин тубейдиле. Сёз ючюн: къыз-чыкъ, къыз-ыка, къыз-ай, къыз-ый, жаш-чыкъ, жаш-ыка, жаш-ыу, Абу-ке, ата-ка, ата-ш д.б.

Тауушлары (фонемалары) тамам бирча морфла, магъаналары бирге келишмей эсе, бир морфну тюрлюлери угъай, хар бири энчи морф болады. Сёз ючюн, -чы суффиксини бу сёз формаланы хар биринде энчи магъанасы барды: бар-чы (тилекни билдиреди), хуна-чы (усталыкъны билдиреди), тил-чи

(кылыкыны билдиреди). Магъаналары бир бирден башха, формалары уа тамам бирча болгъанлары себелли, бу морфемала омонимледиле. Къарачай-малкъар тилде омоним морфемала этимлени, атланы формаларында эркин тюбейдиле: барды-къ эм барса-къ (1-чи бетни, кѣплюк санны морфемалары; алай 1-чи морфема баш турушдады, 2-чи уа – шарт турушда), бер-ир (этимсыфатны боллукъ белгисиз заманыны морфемасы) эм биш-ир (этимни баш айырмасы), сыз-гъа (баш болушдагы ат) эм тау-гъа (бериучю болушдагы ат).

Морфемаланы бир бирге антоним болгъанлары да бардыла. Аллай морфемала эки къауумдула: -лы – -сыз эм Ø – -ма. Аланы биринчилери сыфатлада бла аладан къуралгъан бир-бир сѣзлеуледе тюбейди (акъыллы адам – акъылсыз адам, акъыллы сѣлешу – акъылсыз сѣлешу), экинчилери уа – этимледе (айт – айтма, кел – келме, тур – турма, кѣр – кѣрме).

Алай бла, суффикслени да, сѣзленича, синонимлери, омонимлери, антонимлери боладыла.

17-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) морфемаланы бир бирге синоним болгъанларын бла болмагъанларын аланы магъаналарымы кѣргюзтеди огъесе таууш (фонема) къурамларымы кѣргюзтеди? 2) синоним морфема деп къаллай морфемагъа айтадыла? 3) къаллай морфемала бир бирге синоним, омоним эм антоним боладыла: тамыр морфемаламы огъесе суффикс морфемаламы? 4) омоним эм антоним морфемала тилни къайсы кесеклерини формаларында эркин тюбейдиле?

18-чи иш. Сѣзлени эм сѣз формаланы окъугъуз, сора быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) суффикслери бир бирге синоним болгъан сѣзле; 2) суффикслери бир бирге антоним болгъан сѣзле.

Моргъул, саргъыл, къызгъыл, кетерге, кетмезге, отунчу, тырманчы, мараучу, кѣнденлени, эсли, эссиз, алгъа, таугъа, сѣзлюк, тюзлюк, ишчи, элчи, къапчыкъ, жашчыкъ, кесекчик, жерчик, турур, турмаз, бишир, келир, таулу, суулу, тузлукъ, къуллукъ, къызын, атын, билин, элин, атым (бир атым туз), азыгъым, кийим, жерим, келчи, тилчи, тойчу, болчу.

19-чу иш. Бу сѣз формаланы морфемалары бир морфеманы тюрлюлеримидиле огъесе хар бири энчи морфемамыды? Оюмугъузну айтып ангылатыгъыз.

Толтур, бардыр, киргиз, келтир, бишир, тюшюр, жашыр, бошат, жашат, ушат, къашыт, юшют, жаздыр, тиргиз, коздюр, бездир, тургъуз, юйге, тангнга, ташха, суугъа, тенгнге, къонакъгъа, келген, баргъан, чапхан, сингнген, тынгган, сепгил, ючгюл, тѣртгюл.

20-чы иш. Этим формаланы суффикслерин табыгъыз. Ала бир суффиксни тюрлюлеримидиле огъесе хар бири энчи суффиксиди?

Кѣрмегенден, кетмегенликден, арыгъандан, арыгъанлыкъдан, жарамагъандан, жарамагъанлыкъдан, келгинчи, баргынчы, тургъунчу, кѣргюнчю, айтханлыкъгъа, этгенликге, баргъанлыкъгъа, онгнганлыкъгъа, билгенлик, къарагъанлыкъ, къайтханлыкъ, тынгганлыкъ.

21-чи иш. Сёз формаланы биринчи кѳауумларына синоним суффикслени, экинчи кѳауумларына омоним суффикслени, ючюнчю кѳауумларына антоним суффикслени кѳошуп жазыгъыз.

1. Ариу, эриши, аман, уллу, ата, ана, эсир, ары, билме, ангылама.

2. Эл, сахар, Москва, Хурзук, Мара, Кѳашхатау, тырман, тил, сёз, чурукъ, хуна, бѳрк, кѳобуз.

3. Айт, бер, кел, кѳр, ишле, аша, кюч, кѳарыу, эс, акъыл, жарау, келбет, кѳрюм, тѳзюм.

6-чы §. Алломорфла эм бир морфеманы тюрлюлери

Морфлада, морфемаладача, формалары тамам бирча болгъанлары тюбемейдиле. Алада таууш (фонема) жаны бла бир бирден бир кесек башхалыкѳла боладыла. Ол башхалыкѳла фонетика жорукѳла бла байламдыдылы. Ала морфланы магъаналарын тюрлендирмейдиле, аланы эшитилиулеринде бирге ушашлыкѳны да бузмайдыла, жокъ этип кѳоймайдыла. Алай болгъанлыкѳга, аллай морфла бир бирни алышындыралмайдыла/алмашындыралмайдыла.

Бу шартлагъа кѳре, морфеманы магъаналары бир, тауушларында (фонемаларында) да бирге ушашлыкѳлары болгъан, бир бирни алышындыралмагъан/алмашындыралмагъан тюрлюлерине алломорфла дейдиле. Сёз ючюн, кыргыч, кергич, ургъуч, жолгюч; бозгюл, саргъыл; эртенги, ингирги, бюгонгю, былтыргы; таугъа, тангнга, агъача, эшикке; тауну, кѳлню, жерни, кѳаланы деген сёз формаланы -гъыч/-гич, -гъуч/-гюч; -гъу, -гъыл; -гъы/-гич, -нги/-нгю, -нга, -ха, -ге; -ну, -ню, -ны/-ни морфларыны хар кѳаууму бир морфеманы – жалгъау морфеманы – тюрлюлеридиле, эсе да алломорфларыдыла. Эгечле, эгешчик; орнал, орунда; сарыла, саргъал; кѳксюл, кѳгер деген сёз форма кѳауумлада уа бир морфеманы – тамыр морфеманы – тюрлюлери быладыла: эгеч/эгеш, орун/орн, сары/сар, кѳк/кѳг.

Морфеманы магъаналары бирге келишген эм кѳайсы сѳзде, сѳз формада да бир бирни алышындыралгъан/алмашындыралгъан тюрлюлери да боладыла. Алагъа бир морфеманы тюрлюлери дейдиле. Бир морфеманы тюрлюлери суффикследе бла префикследе тюбейдиле, ансы тамырлада тюбемейдиле: тюп-тюз/тюппе-тюз, теп-тенг/теппе-тенг, кеп-керти/кеппе-керти, жап-жалан/жаппа-жалан; чалгъы/чалкы, айланжук/айланжук, кѳапчыгъай/кѳапчагъай, сюртюрге/сюртерге, тинтирге/тинтерге, жортургъа/жортаргъа, кѳоркѳургъа/кѳоркѳаргъа д.б. Бу сѳзледе тюп-/тюппе-, теп-/теппе-, кеп-/кеппе-, жап-/жаппа- префикс морфемаланы тюрлюлеридиле, -гъы/-кы, -жук/-чук, -чыгъай/-чагъай, -ургъа/-аргъа, -юрге/-ерге, -ирге/-ерге суффикс морфемаланы тюрлюлеридиле. Бир морфеманы тюрлюлери асламысында тилибизни кѳарачай тюрлюсю бла сѳлешну тюрлюсюню араларында тюбейдиле.

Бир морфеманы морфларында фонемаланы алышыныуларына/ алмашыныуларына – **ч/ш, п/б, к/г, кь/гь (ёрге кьара); ы/а** (тартыргъа (малкъ.)/тартаргъа (кьарач.), **ю/е** сюртюрге (малкъ.)/сюртерге (кьарач.), **и/е** (тинтирге (малкъ.)/тинтерге (кьарач.) – фонемаланы морфонология алышыныулары/алмашыныулары дейдиле.

Быллай алышыныуланы/алмашыныуланы бирлери кьарачай-малкьар тилни бусагъатдагъы фонетика жорукълары бла, башхалары уа аны бурун заманладан келген жорукълары бла байламлыдыла. Сёз ючюн, **ачы** эм **ачхыл**, **сары** эм **саргъыл**, ол эм **аныкты**, **бу** эм **мында** дегенча сёзлени тамыр морфемаларыны бир бирден башхалыкълары бусагъатда (20-21-чи ёмюрледе) угъай, эртте заманлада кьуралгъандыла. **Китапла** эм **китабым**, **акълыкь** эм **агъар**, **сёкдюр** эм **сёгюм**, **ачхыч** эм **ашчы** деген формаланы тамыр морфемаларыны белгиленген морфларында **кь-гь, п-б, к-г, ч-ш** кысыкъларыны алышыныулары уа кьарачай-малкьар тилни фонетикасыны арт ёмюрледеги жорукълары бла байламлыдыла.

Былайда кёргюзтюлгенча алломорфла суффикс морфемалада да тубейдиле:

1) боллукь белгисиз заманны морфемасыны алломорфлары: **р (-ыр/-ир, -ур/-юр)/з** (баш-ла-р – баш-ла-ма-з, айт-ыр – айт-ма-з, бил-ир – бил-ме-з);

2) кысыучу айырманы морфемасыны алломорфлары: **-гюр/-дюр** (юс(т)-гюр – юс(т)-дюр);

3) иеликчи болушну морфемасыны алломорфлары: **-ны/-и** (а-ны, мен-и, сен-и);

4) бериучю болушну морфемасыны алломорфлары: **-гъа/-ге, -ха/-хе, -нга/-нге** (ал-гъа, жер-ге, арт-ха, нёх-хе; жан-нга, тенг-нге).

Кьарачай-малкьар тилде суффикс морфемаланы тюрлюлерини да асламысы сёз тюрлендириучюледиле, кеслери да атлада, сыфатлада эм этимледе тубейдиле эм тилни кьарачай эм малкьар тюрлюлерини энчиликлери бла байламлыдыла: **ил-гек** (кьарач.)/**ил-гик** (малкъ.), **томуур-ау** (кьарач.)/**томуур-оу** (малкъ.), **сол-акъай** (малкъ.)/**сол-агъай** (кьарач.), **сую-юмчю** (кьарач.)/**сую-юнчю** (малкъ.), **тинт-ирге** (малкъ.)/**тинт-ерге** (кьарач.), **жорт-ургъа** (малкъ.)/**жорт-аргъа** (кьарач.), **тил-манч** (малкъ.)/**тыл-мач** (кьарач.) д.б.

Суффикс морфемаланы алломорфларыны асламысы сингармонизмни жоругъу бла кьуралгъандыла: **-ла/-ле** (тау-ла, тюз-ле), **-быз/-биз** (ана-быз, эли-биз), **-сыз/-сиз** (мал-сыз, жер-сиз), **-лыкь/-лик** (аман-лыкь, иги-лик), **-ыр/-ир** (бар-ыр, кел-ир), **-маз/-мез** (ал-маз, бер-мез), **-ргъа/-рге** (аша-ргъа, ишле-рге), **-дан/-ден** (тау-дан, эл-ден), **-чы/-чи** (шахар-чы, эл-чи) д.б.

Быллай, сингармонизмни жоругъу бла байламлы, морфла кесекчикледе да тубейдиле: **-мы/-ми, -му/-мю** (барды-мы?, келди-ми?, болду-му?, кёрдю-мю?, ал-ма-ды, бер-ме-ди), **-чы/-чи, -чу/-чю** (айт-чы, элт-чи, тур-чу, кёр-чю), **-тап/-теп** (тап-татлы, теп-тели); **сап/-сеп** (сап-сары, сеп-сер), **кьап/-кеп** (кьап-кьара, кеп-керти), **топ/-тёп** (топ-толу, тёп-тёгерек д.б.).

Сингармонизмни жоругуна бойсунмагъан да талай жалгъау барды: – суу (къызылсуу, кёксуу), **-май** (къарамай, гитчемай), **-ча** (бизнича, аныча), **-шуу** (кёкшуу), **-ал** (келал, барал), **-лай** (сизлайла, аллай), **-укку** (серукку, къызукку), **ала** (къызыл-ала, кёг-ала), **-дай** (жутдай, битдай), **-къау** (самаркъау, тилкъау) д.б.

Морфемаланы фонемаларында бирге ушашлыкъ болмаса, ала, бир тамыргъа къошулгъанлыкъгъа, ол угъай бир бирге синоним болгъанлыкъгъа окъуна/огъуна, алломорфла болмайдыла, хар бири энчи морф болады. Сёз ючюн: **турдур**, **тургъуз** эм **кирдир**, **киргиз** деген этимлени морфлары (-дур, -гуз эм -дир, -гиз) аллайладыла. Не ючюн дегенде **-дур** бла **-гуз** эм **-дир** бла **-гиз** бир суффиксни тюрлюлери туюндюле, хар бири энчи суффиксди, сёз къурайды; тенгleshдирейик: **турдур** (бардыр, билдир, юздюр) эм **кёргюз** (киргиз, тургъуз). **-Дыр/-дир**, **-дур/-дюр** бир морфеманы морфларыдыла, **-гуз/-гюз**, **-гъыз/-гиз** да аллайладыла.

Бир-бирде уа морфланы тауушларында (фонемаларында) бирге ушашлыкъ болуп тургъанлай да, ала синонимле туюл эселе, алломорфла болмайдыла. Сёз ючюн, **жауум** (мылылыкъ) – **жауун**, **жыйым** (жыйымдыкъ) – **жыйын** деген сёзлени суффикс морфлары (-ун эм –ум, -ын эм -ым) аллайла туюндюле, не ючюн дегенде бу сёзле бир бирге синонимлик этмейдиле.

Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да **бош суффикс морфемала** бла бирча **къош суффикс морфемала** да бардыла: **-дагъы/-деги**, **-ыргъа/-ирге**, **-ургъа/-юрге**, **-ныкъы/-ники**, **-нукъу/-нюкю** д.б. Бу морфемала экишер морфемадан къуралгъандыла: **-да-гъы/-де-ги**; **-ыр-гъа/-ир-ге**, **-ур-гъа/-юр-ге**; **-ны-къы/-ни-ки**, **-нъу-къу/-ню-кю**. Болсада бусагъатдагъы тилде ала, морфемалагъа юлешинмей, биргелей жюрютюледиле.

22-чи иш. Соруулагъа жуап этигиз: 1) алломорфла деп не затлагъа айтадыла? 2) алломорфланы бла бир морфеманы тюрлюлерини бир бирден не башхалыкълары барды? 3) бир морфеманы морфларында фонемаланы алышыныуларына/алмашыныуларына тил билимде къалай айтылады эм ала не затла бла байламдыдыла? 4) алломорфлары суффикс морфемаладан, тамыр морфемаладан къайсыларында кёп боладыла? 5) суффикс морфемаланы алломорфларыны асламысы къалай (не жорукъ бла байламлы) къуралгъандыла? 6) къурамларына кёре, суффикс эм префикс морфемала къаллайла боладыла? 7) сингармонизмни жоругуна бойсунмагъан суффикс морфемала къайсыладыла?

23-чю иш. Алломорфланы бла бир морфеманы тюрлюлерин айырып жазыгъыз.

Саркъыргъа, саркъаргъа; къап-къара, къаппа-къара; турчу, кёрчу, берчи, алчы; мункъу, аныкы, бизники, тюзнюкю; силкирге, силкерге, тюртюрге, тюртерге; оноулан, онаулан, тогъузоулан, тогъузаулан; барыу,

бериу, туруу, кёрюу; тёп-төгөрек, тёппе-төгөрек, топ-толу, топпа-толу; бардыр, бердир, бурдур, ётдюор; акъла, агъар; кёксюл, кёгер; таплыкъ, табыракъ; ючлю, юшчюк.

Юлгюле:

1) алломорфла: -гъыч/-гич, -гъуч/-гюч; -лыкъ/-лик, -лукъ/-люк; эгеч/эгеш;

2) бир морфеманы тюрлюлери: -гъы/-къы, -ыргъа/-аргъа, -оу/-ау.

24-чю иш. Сёзлени жазыгъы да, аланы морфемаларында бир бирни алышындыргъан/алмашындыргъан фонемаланы тюплерин ызлагъыз/сызлагъыз.

Тебин – тепле, къабын – къапдыр, сагъай – сакълыкъ, некди – неге, ськъдыр – сыгъын, сёгюнч – сёкдюор, саркъыргъа – саркъаргъы, юркъюрге – юркерге, тартыргъа – тартаргъа, чертирге – чертерге, эгечле – эгешчик, кючлю – кюшчюк.

25-чи иш. Сёзлени тамыр морфемаларын табыгъыз. Аланы къайсы ачыкълары кемдиле?

Ачхыл, саргъыл, сарна, къыйнал, орнал, жипкил, экеулен, жетеулен, алтаулан, алтмыш, жетмиш.

26-чы иш. Сёздеде къош суффикс эм префикс морфемаланы бла бош суффикс эм префикс морфемаланы айырып окъугъуз.

Топпа-толу – топ-толу, таппа-таза – тап-таза, саппа-сау – саппа-сау, бизни – бизники, эрттеги – эрттегили, бурунну – буруннугулу, тауда – таудагъы, бары – барыргъа, турур – турургъа, чапхан – чапханлай, келген – келгенлей, баргъан – баргъанда, кетген – кетгенде, айтханлыкъ – айтханлыкъгъа, билгенлик – билгенликге, таймаз – таймаздан, тохтамаз – тохтамаздан, ашар – ашаргъа, ишлер – ишлерге.

27-чи иш. Этим атланы, этимчаланы, этисыфатланы суффикс алломорфларыны хар бирине бирер юлгю жазыгъыз да тюплерин ызлагъыз/сызлагъыз.

Юлгюле: таба, табып, къарап, кёре, ойнай, туруп, кёрюп, кирип, чапханлай, кёргенлей, баргъанлыкъгъа, келгенликге, тапханлы, чалгъанлы, билгенли, баргъанда, бергенде, ашамаздан, бермезден.

28-чи иш. Этимлени былай юлешип жазыгъыз:

1) суффикслери алломорфла болгъан этимле;

2) суффикслери энчи морфла болгъан этимле.

Эмиз, тамыз, эмдир, тамдыр; саркъыт, саркъдыр, юркъют, юркъдюор; киргиз, кирдир, тургъуз, турдур.

Юлгюле: 1) бардыр, бердир, бурдур, бёлдюор;

2) кирдир, кёрдюор эм киргиз, кёргюз.

7-чи §. Сёз формаланы тюрлюлери

Сёзлени формаларыны тюрлюлерин билир ючюн, аланы морфларыны халларын эм ненча болгъанларын билирге керекди.

Морфланы халларына, эсе да ала къаллайла болгъанларына, кёре, къарачай-малкъар тилде сёзлени быллай формалары бардыла:

1) жаланда бир тамыр морфдан къуралгъанла: эл, айт, аз, юч, эм, бек, бла;
2) тамыр морф бла суффикс морфдан къуралгъанла: эл-чи, сен-и, кёрдю, беш-ден, бар-ыу, окъу-й;

3) префикс морф бла тамыр морфдан къуралгъанла: тап-таза, къапкъара, экстра-класс;

4) префикс, тамыр эм суффикс морфладан къуралгъанла: кём-кёкчюк, анти-фашист-ле, экс-чемпион-ла;

5) тамыр морф бла болушлукъчу морфдан къуралгъанла: эл таба, ыразы эт, бек ариу, къуруда;

6) эки тамыр морфдан къуралгъанла: ата-ана, терк-терк, суу сурат, къаракъаш, бёрюагъач;

7) эки тамыр морфдан бла болушлукъчу морфдан къуралгъанла: арталда, учдакет;

8) эки тамыр морфдан бла суффикс морфдан (неда морфладан) къуралгъанла: тапсаашар (тап-са-аша-р), тойсакъояр (той-са-къо(й-а)р), текелемюйюз (метеке) (теке-ле-мюйюз), айланатур (айлан-а тур);

9) тамыр, суффикс эм болушлукъчу морфладан къуралгъанла: алай (ол лай) бла, артыгъыракъда, бегирекда, болсада;

10) юч тамыр морфдан, аланы да хар бирине суффикс къошулуп, къуралгъанла: алай (ол-лай) бол-гъан-ы себеп-ли, алай бол-гъан-ы ючюн.

Сёзлени формаларына да суффикс къошар онг болгъаны себепли, алада морфланы санлары тюрленедиле. Сёз ючюн: барыу-чу-ду-ла, тап-тазачыкъ-ды, экс-чемпион-ла, эл таба-гъа, ата-ана-лар-ы-быз, учдакет-чик-ле, айланатур-лар-ы-быз. Къарачай-малкъар тилде сёзню формаларыны мурдорларыны саны 14-15-ге дери жетеди: кел-тир-т-иу-чю-лер-и-биз-ники-ле-ден-ми-ди-ле? къайт-ар-т-дыр-ыу-чу-лар-ы-быз-ныкы-ла-дан-мы-ды-ла?

Башда юлгюге кйтирилген сёз формаланы морф къурамларын схема бла да кёргюзтюрге боллукъду (Алай этер ючюн, морфланы тюрлюлерин энчи белгилерге керекди: Т – тамыр морф, С – суффикс морф, П – префикс морф, Б – болушлукъчу морф): Т, ТС, ПТ, ПТС, ТБ, ТТ, ТТБ, ТТС, ТСБ, ТСТССТС (ТСТССТ).

29-чу иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) сёзлени формаларыны тюрлюлерин къалай (неге кёре) билирге боллукъду? 2) сиз къарачай-малкъар тилде сёзлени къаллай формаларын билесиз? 3) сёз формаланы морфларыны санларын къалай бла кёбейтирге боллукъду?

30-чу иш. Сёзлени морф къурамларын схема бла кёргюзтюгюз.

Къарыулу, болсада, бешатар, алай болгъанлыкъга, къарап-къарагъынчы, ультракъызыл, ультрамикроскоп, экс-президент, антифашист, бегирекда, тюппе-тюзчюк, алай болгъаны себепли, чыгъып кет, бютюнда.

8-чи §. Тамыр морфема

Сёзню магъанасын билиуде, бирси сёзледен айыруда, морфемаларын ачыкълауда аны тамырын тохташдырыуну магъанасы бек уллуду. Болсада тюркологияда бу вопрос тынгылы тохташдырылмагъанды. Биринчиден, сёздеде, тамырлан сора да, мурдор барды деп жюрютюледди. Сёз ючюн, **малчыла** деген сёз формада **мал** тамыргъа, **малчы** мурдоргъа, **-ла** жалгъаугъа (кёплук санны билдирген), **малчылыкъда** деген формада уа мал тамыргъа, **малчылыкъ** мурдоргъа, **-да** жалгъаугъа (орунлаучу болушну билдирген) саналадыла. Алай бла, сёз къураучу суффиксле сёзню мурдорун къурайдыла. Башха юлгю да келтирейик. **Къучакълашдырдыла** деген этим формада, **-ла** морфну энчиликлерин ангылатханда, **къучакълашдыр** мурдорду, **-дыр** деген морфну ангылатханда, мурдор **къучакълаш**, **-ш** морфну ангылатханда уа, **къучакъла** болады; тамыр а аны **къучакъ** деген кесегиди. Бир-бир тюркологла уа мурдор бла сёз форманы бир бирден башхалыкълары жокъду дейдиле (Баскаков 1979: 251-259). Башхача айтханда, алимлини бирлери мурдоргъа жаланда сёз къураучу суффикслени, башхалары уа сёз къураучуланы да, сёз тюрлендириучюлени да къошадыла. Алимлини ючюнчю къауумлары уа сёз къураучу эм сёз тюрлендириучю суффикслери болгъан сёзню мурдоруна аны сёз тюрлендириучю суффикспен (неда суффикследен) къалгъан кесегин санайдыла. Сёз ючюн, **иш-чи-ге**, **таулу-ла** деген сёз формалада **ишчи**, **таулу** мурдорладыла. Сёз къураучу морфу болмагъан сёз формалада уа тамыр бла мурдор бирге келишедиле. Сёз ючюн, **ач-дыр**, **ач-хан**, **ач-ма**, **ач-сын**, **ач-дым** деген формаланы мурдорлары, тамырлары да **ач** деген кесеклериди.

Бизни оюмубузгъа кёрк, тюрк тилледе, ол санда къарачай-малкъар тилде да, сёзню мурдору/тамалы жокъду, тамырны, мурдорну/тамалны къуллукъларын да тамыр жалчытады. Тамырла уа къуралмагъанла эм къуралгъанла боладыла Сёз ючюн, **малчыла** деген ат формада мал къуралмагъан, **малчы** къуралгъан тамырладыла. Бир сёз формада къуралгъан тамырланы саны 3-ге дери барады. Сёз ючюн, **жарау-сузлукъдан** деген ат формада быллай тамырла бардыла:

- 1) жара – къуралмагъан тамыр (этим);
- 2) жара-у – къуралгъан тамыр (ат);
- 3) жара-у-суз – къуралгъан тамыр (сыфат);
- 4) жара-у-суз-лукъ – къуралгъан тамыр (ат).

Алай бла, к̄арачай-малк̄ар тилде с̄з к̄ураучу суффиксле, тамырг̄а к̄ошулуп, мурдорну/тамалны уг̄ай/ог̄ай, жангы тамырны (неда тамырланы) к̄урайдыла.

Болсада тюрк тилдеде, ол санда к̄арачай-малк̄аро тилде да, бир-бир с̄зледе мурдор барды. Аны суффикс уг̄ай, экста-, ультра-, анти- дегенча префикс бла аланы к̄уллак̄ыларында жюрютюлген к̄ып-, жап-, к̄ем-, топ- дегенча кесекчикле к̄урайдыла: анти-фашист-ле, к̄ып-к̄ызыл-ды, ультра-к̄ызыл-г̄а д.б. Бу формаланы –ле, -ды, -г̄а кесеклери суффикс морфладыла, кылганлары уа – мурдорла (тамалла).

Суффикс морфемалача, тамыр морфемала да бош морфемалаг̄а бла к̄ош морфемалаг̄а юлешинедиле. К̄ош тамыр морфемаланы тилни кесектерин к̄урау жаны бла быллай к̄ауумлары бардыла:

1) атладан к̄уралганла: бужк̄аудан, жанк̄ылыч (тейри к̄ылыч), эчкиаг̄ач, жан сюек;

2) ат бла сыфатдан к̄уралганла: к̄ёлк̄ара, жер-жерли, Жансылыу (тиширыну аты);

3) с̄злеулден к̄уралганла: анда-мында, ары-бери, терк-терк, ёрге-энишге;

4) сыфат бла атдан к̄уралганла: к̄арак̄аш, кенгбучхак̄, уллуёзек, гитчаууз;

5) этимледен эм аланы фомаларындан к̄уралганла: к̄ак̄-сок̄, тапсаашар, айланатур, тарт-соз;

6) ат бла этимден (эм аны фомаларындан) к̄уралганла: жанжат (жанындан жатып туруучу – эринчек), к̄анбуз, к̄аштой, к̄зк̄ермез, жанк̄ыймаз;

7) санауладан к̄уралганла: бир-бир, экеу-экеу, тёртден-тёртден;

8) сыфатладан к̄уралганла: чийли-бишли, узунлу-к̄ысхалы, баллы-жаулу, сансыз-санаусуз;

9) санау бла сыфатдан к̄уралганла: бешайлык̄, ючжыллык̄, экиюнлюк;

10) санау бла атдан к̄уралганла: бешк̄арыш, экиемчек, жюзаяк̄, Мингсом (тиширыну аты).

Тамыр морфемала к̄еп тюрлю с̄зде тюрленген этедиле. Ол алаг̄а к̄ошулган суффикс морфланы тюрлениулери бла байламлыды. С̄з ючюн: мен – манг-а, биз; сен – санг-а, сиз; ол – анг-а, ал-а, ан-да; бу – бы-ла, му-ну, мынг-а; ачы – ач-хыл, к̄ыйын – к̄ыйна, оюн (ойун) – ойна; ёч – еш-чю, к̄еп – к̄ёб-ей, ток̄ – тог̄-у, бек – бег-ит. Бу юлгюледе алмашлада тамыр морф к̄еплюк санда бла болушлада тюрленеди, бирси с̄зледе уа – с̄з к̄ураучу жалг̄аула к̄ошулганда. Алмашлада ачык̄ла, к̄ысык̄ла да тюрленедиле, тилни бирси кесеклери болган с̄зледе уа – жаланда к̄ысык̄ла.

К̄арачай-малк̄ар тилде тамыр морфемаланы асламысы с̄з к̄ураучу суффиксле бла да, аласыз да эркин жюрютюледиле: суу – суу-сун, суу-лу, суу-лук̄, суу-суз, суу-сап, суу-у, суу-ук̄, суу-чу, суу-чук̄, суу-у-т д.б.

Быллай сёз кыраучу суффиксле бла да, аллай суффикслесиз да жюрютюлюучу тамыр морфемалагъа эркин тамыр морфемала дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде, бирси тилледеча, суффиксле бла болмаса, жюрютюлмеучю тамыр морфемала бардыла. Алагъа бойсунган тамыр морфемала дейдиле. Не ючюн дегенде, аланы жюрютюлюулери суффикслеге бойсунады, сёз ючюн: буш-тукъ, арт-ыкъ, эш-ик, бур-чакъ, бир тюрс-ге, бур-ху, хат-ху, бодур-къу, ёп-ке, жип-гил, сып-хар, ёк-сюз, кыс-ыр, кыыл-ыкъ, жо-ген, агъ-аз, аз-мыч, акъыр-ын, арт-макъ, жам-ы-чы, къут-хар, къоч-хар, тюн-ке, ёх-тем, бёг-ек.

31-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) тюрк тиллени тинтиучю алимлени арасында сёзню мурдоруну юснден къаллай оюмла бардыла? 2) тюрк тилледе сёзню мурдору бармыды? 3) тюрк тилледе сёзню тамырыны не энчилиги барды? 4) къуралмагъан тамырны бла къуралгъан тамырны бир бирден не башхалыкълары барды? 5) къарачай-малкъар тилде бир сёз формада къуралгъан тамырланы саны ненчагъа жетерге боллукъду? 6) къарачай-малкъар эм бирси тюрк тилледе мурдор къаллай сёзледе барды? 7) тамыр морфемала, къурамларына кёре, къаллай боладыла? 8) къош тамыр морфемаланы асламысын тилни кыйсы кесеклери къурайдыла? 9) тамыр морфемаланы тюрлениулери не бла байламдыды? 10) эркин тамыр морфемала эм бойсунган тамыр морфемала деп къаллай морфемалагъа айтадыла? Аланы бир бирден не башхалыкълары барды?

32-чи иш. Сёзлени эки къауумгъа юлешип жазыгъыз: 1) къуралмагъан тамырлы сёзле; 2) къуралгъан тамырлы сёзле.

Къалтыра, къалтырауукъ, жылтыра, жылтырауукъ, сабан, сабанчы, сабанчылыкъ, жер, жерчилик, мал, малчы, малчылыкъ, окъу, окъут, окъутуучу, жал, жалчы, жалчылыкъ, тарт-соз, тарт-созлукъ, къарын, къарындаш, къарындашылыкъ, ёксюз, ёксюзлюк, ёхтем, ёхтемлен, ёхтемлик, бёгек, бёгеклик, жара, жарат, жаратылгъанлы.

33-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы мурдорларын айырып окъугъуз.

Къап-къарачыкъ, тёп-тёгерекни, кып-кызылла, кём-кёклюк, топпатолуду, чыммакъла, аппакъчыкъ, антибиотикле, антitezаны, ультратауушха, ультракысханы, экс-чемпионла.

34-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы келишгенлерин бирге къошуп, къош тамыр морфемала кырап жазыгъыз.

Юлгюле: бешкъарыш, къаштюй, къаракъаш.

Бёрю, къалды, жерден, санда, аууз, агъач, кёл, жер, анда, уллу, кюнлюк, жыллыкъ, кёз, къаш, къарыш, бучхакъ, акъырын, юч, беш,кёк, къара, беш, тар, акъырын, буз, экеу, бир, аякъ, тюй, жүрек, къаудан, гитче, къаш, жар.

35-чи иш. Сёзлени тамыр морфемалары тюрленген сёзле бла алышындырып/алмашындырып жазыгъыз.

Юлгюле: жюлгюшчюк, агъаз, анда.

Бу, ол, мен, сен, кёк, арыкъ, тапсыз, орун, оюнчакъ, кыйын, кюч, борч, кызыл, сары, жипкил, боюн, сарын.

36-чы иш. Бу сёзледен суффиксиз жюрютюлмегенлери къайсыладыла?

Бюртюк, эски, ючгюл, эсгер, чепкен, сескен, кетген, чючкюр, эскир, юспюр, чучхур, жауур, акъсыл, акъгъай, ынычха/ынгычха, борчха, тюрсон, турсун, къолтукъ, буштукъ, бушто, тохта, махта, жухда, кысдыр, басдыр, кысха, тасха, тенгли, тенгши, тенглик, жангы, жашырын, акъырын, жюзюм, тёзюм, ауур, олтур, толтур, бауур, асыра, тозура, жазыкъсын, тапсын, ауурсун, жарма, жарты.

9-чу §. Къуралмагъан эм къуралгъан тамырла

Къуралмагъан (биринчи, таза) тамыр андан ары морфемалагъа юлешинмейди, къуралгъан (экинчи) тамырны уа аллай кесеклери боладыла: биринчи, таза, тамыр бла сёз къураучу суффикс. Алай бла, къуралмагъан тамыр бла къуралгъан тамырны бир бирден башхалыкълары – биринчи морфемалагъа юлешинеди, экинчи уа юлешинмейди.

Болсада тамырланы бу тюрлюлерини бир бирден башхалыкълары аны бла чекленип къалмайды. Аланы араларында экинчи, бютюнда уллу, башхалыкъ – къуралгъан тамыр къуралмагъан тамыргъа бойсунады. Къуралгъан тамырны кыйсы тюрлюсюнде да къуралмагъан тамыр болады, магъана эм грамматика жаны бла экинчи тамыр биринчи тамыр бла келишеди. Бир-бирде къуралмагъан тамыр жюрютюлмей тохтаргъа болады, ол заманда аны къуллугъу къуралгъан тамыргъа кёчеди. Сёз ючюн, тюр "кёрюм, форма" деген къуралмагъан ат бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде жюрютюлмейди. Аны себепли андан къуралгъан тюрлю деген бла тюрлен деген этим, кеслерини къуралгъан магъаналарын тас этип, къуралмагъан тамырла болгъандыла, къуралмагъан башха таза тамырлача, жангы сёзле къурайдыла: тюрлюлюк, тюрлю-тюрлю, тюрлениучю, тюрленмезлик, тюрлендир.

Бу хал къуралгъан тамырны морфемалагъа юлешиную аны къурамында къуралмагъан тамырны болгъаны бла байламлылыгын, ансыз ол кесеклеге юлешинмезлигин ачыкълайды.

Къуралгъан тамыр бла къуралмагъан тамырны араларында магъана жаны бла да башхалыкъ барды. Къуралмагъан тамырны магъанасы аны кесини ичиндеди, къуралгъан тамырны магъанасы уа аны морфемаларыны (таза тамырыны бла суффиксини) магъаналарыны биргелигиди.

Къурам эм жараталыу жаны бла алып къараганда, къуралмагъан тамырланы асламысын бир бирге арталда келишмеген эки къауумгъа юлеширге боллукъду: 1) бир-бирлери болмаса, ала да жаланда типологиягъа эм тенглешдириу ишлеге таянып, морфология жаны бла кесеклеге юлешинмеген къуралмагъан (таза) тамырла; 2) бусагъатдагъы тил билимде юлешинмегенликге, тарых жаны бла тинтгенде, кесеклеге юлешинген къуралгъан тамырла.

Тамыр сёзню тюрленмеучю кесеги туйюлдою. Анда бусагъатдагы фонетика жорукла бла да, тилни тарыхында ачыкъланган таууш тюрлениуле бла да байламлы сёзню тюрлю-тюрлю формаларында эм бирге жууукъ сёзде кьуралмагъан тамыр кьайсы болса да бир кезиуде/кёзюуде тюрленирге тюшеди: ол-анга-аны-ары, бу-была-муну-мында-бери, мен-манга-мени, кьыйын-кьыйна, сарын-сарна, сап-сабы, тынч-тыншчыкъ, акъ-агъыз, нек-неге д.б.

Кьуралмагъан тамырла жангы сёзлени кьурау жаны бла да бирча пуйюлдоле: бирлери кёп сёзню кьурайды (мал-малчы-малчылыкъ-малчыкъ-малсыз-маллы-маллыкъ; аш-аша-ашат-ашам-ашлыкъ-ашлы-ашсыз-ашлау-ашчыкъ-ашхын-ашкёз-аштепер-ашаучу-ашсызлыкъ-аштеперлик-ашюгю), башхалары уа – эки-юч сёзню (жагъа-жагъалаш-жагъачыкъ; олтур-олтурт; кет-кетер).

37-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) кьуралмагъан тамыр бла кьуралгъан тамырны бир бирден не башхалыкълары барды? 2) кьуралмагъан тамырланы асламысы кьурам эм жаратылыу жаны бла кьаллай кьауумлагъа юлешинедиле? 3) жангы сёзлени кьурау жаны бла кьуралмагъан тамырланы не энчиликлерин билесиз?

38-чи иш. Кьуралгъан тамырланы бла кьуралмагъан тамырланы магъаналарын тенглешидиргиз. Алада не башхалыкъ болгъанын айтып ангылатыгъыз.

Мал-малчы-малчылыкъ, сабан-сабанчы, иш-ишчи, жол-жолоучу-жолчу, тау-таулу-таулулукъ, кёз-кёзлюк-кёзлюкю, суу-суулу-суусуз-сугъар, эл-элли, жаз-жазлыкъ.

10-чу §. Кьураучу тамыр

Кьуралгъан тамыр бла кьурагъан тамыр бир бирлери бла хар заманда тюзюнлей келишип кьалмайдыла. Жангы сёзле жалаанда тамыр сёзлени мурдорунда кьуралып кьалмайдыла, аладан кьуралгъан сёзледен, эсе да кьуралгъан тамырладан да кьураладыла. Аны себепли **кьуралмагъан тамыр бла кьураучу тамыр бир бирден башхадыла.**

Кьураучу тамыр деп сёзню жангы сёз (неда сёзле) кьураучу кесегине айтадыла. Кьуралмагъан тамыр да, кьуралгъан тамыр да сёз кьураучула (неда кьураучу тамырла) боладыла. Сёзлени бирлеринде кьуралмагъан тамыр кьураучу тамыр да болалады. Сёз ючюң, малчы, суулукъ деген сёздеде мал, суу, биринчиден, кьуралмагъан тамырладыла, экинчиден а, кьураучу тамырладыла: **малчы, суулукъ** деген сёзлени ала кьурагъандыла. Сёзлени башхаларында уа кьуралмагъан тамыр кьуралгъан тамырланы тамырыды, эсе да кьураучу тамырды. Сёз ючюң, **сабанчылыкъ** деген сёзде **сабанчы** кьураучу тамырды (бу сёзню **сабан** деген угъай **сабанчы** деген сёз кьурагъанды), **сабан** кьуралмагъан тамырды. Бу шартлагъа кёре, кьураучу неда кьуралмагъан тамыры болгъан сёзню сёз кьурау жаны бла тинтиуню аны кьуралмагъан тамырын айырыудан угъай, кьураучу тамырын айырыудан башларгъа керекди.

39-чу иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) кьураучу тамыр деп кьаллай тамыргъа айтадыла? Аны бла кьуралгъан тамырны бир бирден не башхалыклары барды? 2) кьуралмагъан тамыр кьураучу тамырны кьуллугъун кьаллай сёздеде толтуралады? 3) кьураучу неда кьуралмагъан тамыры болгъан сёзню сёз кьурау жаны бла тинтиуню неден башларгъа керекди?

40-чы иш. Сёзлени биринчи кьауумунда кьураучу тамырланы, экинчи кьауумларында уа кьураучу тамырда болгъан кьуралмагъан тамырланы табыгъыз.

1. Кечегиде, кьышхыда, жерчилик, кюндюзлюк, адамлыкъсыз, насыплылыкъ, эрттегили, бурунгулу, саулукъсуз.

2. Жайгъы, кюзгю, кюндюз, насыплы, бурунгу, кьышхы, эрттеден, саулукъ, эсенлик, жууапчы, сууаплыкъ.

СУФФИКС МОРФЕМАЛА

11-чи §. Къатланыучу эм къатланмаучу (неда аз къатланыучу) суффиксле

Сёз кьураучу суффикслени бирлери дайым къатланганлай, сёзлени уллу кьауумларында тюбегенлей турадыла, башхалары уа къатланмайдыла неда жаланда бир-бир сёздеде къатланадыла.

Къарачай-малкъар тилде къатланыучу суффиксле атлада, сыфатлада эм этимледе эркин тюбейдиле. Сёз ючюн, атлада аллай суффикследен бек белгилелери быладыла: **-чы/-чи, -чу/-чю, -лыкъ/-лик, -лукъ/-люк;** сыфаталада – **-гъы/-ги, -нгы/-нги, -нгу/-нгу;** этимледе – **-да/-де, -ла/-ле.**

Къатланмаучу суффиксле къатланыучу суффикследен эсе кёпдоле, бегирекда атлада: бер-не (бер-дир, бер-ил, бер-иу), кеч-е (кеч-ик, кеч-е-ги, кеч-е-ги-де, кеч-е-ден), сагъ-ыш (сагъ-ын, сагъ-ай, сакъ-лыкъ, сагъ-ай-т, сакъ-ла, сакъ-ла-у-чу, сакъ-ман-чы, сакъ-ла-у-ул), кьыр-гъый (кьыр-дыр, кьыр-ыл, кьыр-къ), без-гек (без-ит, без-дир, без-и, без-иу-сюз, без-иу-лю), къол-тукъ (къол-лу, къол-суз, къол-чукъ, къол-ай, къол-ай-лы, къол-ай-сыз, къол-ай-ла), ёре-че (ёре-тин, ёре-тин-лей, ёре-ка, ёре-си-не, ёре-леш, ёре-лен, ёре-ле), аркъа-у (аркъа-ла, аркъа-н, аркъа-лы, аркъа-чыкъ), ёл-ет (ёл-юк, ёл-тюр, ёлюм, ёл-ю, ёл-юм-сюз) д.б.

Сыфатлада сёз кьураучу эм къатланыучу суффикслеге **-лы/-ли, -лу/-лю; -сыз/-сиз, -суз/-сюз; -нгы/-нги, -гъы/-ги,** этимледе уа **-да/-де; -ла/-ле** саналадыла. Тилни бу кесеклеринде да быладан эсе къатланыучула неда аз тюбечюле кёпдоле: кьыз-ыл (кьыз-ар, кьыз-ар-т, кьыз-дыр, кьыз-ын, кьыз-ыу, кьыз-гъан), жай-дакъ (жай-ыл, жай-рал, жай-ыкъ, жай-ыу, жай-ыл-ма), бур-шу (бур-ул, бур-уу, бур-ма, бур-уш, бур-ху, бур-чакъ), жан-лик (жан-такъ, жан-тагъай, жан-тай), тил-къау (тил-чи, тил-чик, тил-сиз, тил-лен, тил-имди, тил-кем (къарач.), тил-кем-ле, тил-леш, тил-манч), агъ-ар (акъ-ла, акъ-чы, акъ-лыкъ, акъ-сыл, акъ-чыкъ), сюр-т (сюр-гю, сюр-юу, сюр-юу-чю, сюр-юш, сюр-ке, сюр-кел,

сюр-юн, сюр-ме), суу-са (суу-сун, суу-лу, суу-суз, суу-лукъ, суу-у, суу-укъ), кьакъ-сы (кьакъ-ла, кьакъ-лыкъ, кьакъ-сыз), аз-сын (аз-лыкъ, аз-чыкъ, аз-ла, аз-дан), кьарт-ай (кьарт-лыкъ, кьарт-чыкъ), сан-а (сан-лы, сан-сыз, сан-ау, сан-ау-суз, сан-ау-чу), тар-кьай (тар-лыкъ, тар-лау, тар-чыкъ, тар-лан), жия-м-сыра/джыла-м-сыра (жия-т/джыла-т, жия-мукъ/джыла-мукъ, жия-у/джыла-у, жия-у-лукъ/джыла-у-лукъ, жия-у-укъ/джыла-у-укъ).

Кьатланмаучу неда аз кьатланыучу суффикслени кьатланыучу суффиксленича сёз кьураучу юлгюлери болмайдыла. Алай болгъанлыкъгъа аллай суффикслери болгъан сёзле да кьуралгъан сёзледиле, не ючюн дегенде аланы тамырлары бирси сёзде кьатланадыла, быллай суффикслени магъаналарын ала ачыкълайдыла.

41-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) сёз кьураучу суффиксле кьаллай эки кьауумгъа юлешинедиле? 2) кьарачай-малкьар тилде аладан кьайсылары кёпдюле? 3) аладан кьайсыларыны сёз кьураучу юлгюлери болмайдыла? 4) сёз кьураучу юлгюлери болмагъан суффиксли сёзле кьуралгъан сёзлеге нек саналадыла?

42-чи иш. Сёзлени эки кьауумгъа юлешип жазыгъыз: 1) кьатланыучу суффикслери болгъан сёзле; 2) кьатланмаучу суффикслери болгъан сёзле.

Тартма, тьйме, жигит, ёлет, билим, тутум, битим, кьабукъ, жибек, сагъыш, болуш, торгъай, жипгил, тёртгюл, ючгюл, берне, жьрна, чьрмауукъ, батыуукъ, тынгылауукъ, чочууукъ, кьолтукъ, жантакъ, ашлыкъ, жайлыкъ, сомлукъ, ариулукъ, басдырлыкъ, табандырлыкъ, учхун, кьузгъун, тьокгюч, кььргъыч, кергич, жьргъыч.

43-чю иш. Сёзлени эркин кьатланыучу эм аз кьатланыучу сёз кьураучу суффикслерин жазып кёргозтгюноз.

Юлгюле: 1) эркин кьатланыучу сёз кьураучу суффикслери: жол-чу, жол-суз, жол-чукъ; 2) аз кьатланыучу сёз кьураучу суффикслери: жол-укъ, жол-даш.

Жол, кьакъ, жай, жаш, кьуру, тай, жан, бур, кьыл, кьол, бер, тын, бел, аз, оз, ёт.

44-чю иш. Сёзлени биринчи кьауумуна аз кьатланыучу, экинчи кьауумуна уа кёп кьатланыучу суффикслени кьошуп жазыгъыз. Бу суффиксле бла хайырланьгъыз: -на/-не, -мач, -дукъ, -дукъ, -чыкъ, -ха, -мукъ.

1. Бер, жер, уч, жол, жум, кьыс, кьыл, жия/жыла.
2. Ариу, аман, бар, чурукъ, мал, кюч, чал, бай, суу.

45-чи иш. Сёзлени, кьошаргъа жарагъан сёз кьураучу суффикслени кьошуп, жазыгъыз.

Юлгюле: жаз – жаз-гъы, жаз-да, жаз-лыкъ, жаз-чы (уучу); ингир – ингир-лик, ингир-де, ингир-ли, ингир-ден, ингир-ги.

Сан, кьол, бут, аша, той (этим), баш, кьулакъ, таш, эриши, аман, бир, жан, тынч, эртте, кече, арт, ал.

12-чи §. Бусагъатда сёз къурауда хайырланлычуу эм хайырланлымаучу суффиксле

Бусагъатдагы тилде сёз къурауда жорютюлюулерине кёре, суффиксле эки къауумгъа юлешиндиле: 1) бусагъатда хайырланлычуулагъа бла 2) бусагъатда хайырланлымаучулагъа.

Къарачай-малкъар тилде атладан, сыфатладан, этимледен, санауладан жангы атла быллай суффиксле бла аслам къураладыла:

-лыкъ/-лик, -лукъ/-люк: адамлыкъ, ариулукъ, бийклик, бирлик, болушлукъ, тюшлюк, кёрмючлюк, сёзлюк, ёчлюк;

-лы/-ли, -лу/-лю: таулу, малкъарлы, ингушлу, ингилизли, чегемли, элли, оруслу;

-чы/-чи, -чу/-чу: хуначы, элчи, ишчи, къурулушчу, къойчу, малчы, бёркчю, нартюхчю;

-ым/-им, -ум/-юм: атым, тутум, къысым, битим, келишим, жутум, ёлум, ёсюм;

-гъыч/-гич, -гъуч/-гюч: къыргъыч, кергич, жыргъыч, ургъуч, кётюрпюч;

-ма/-ме: айланма, басма, бёлме, жазма, сайлама, чыгъарма, эсгертме.

Атланы эркин къурагъан суффикслени ичлеринде сыфатланы къураучулары да бардыла:

-лы/-ли, -лу/-лю: акъыллы, белгили, къарыулу, билимли, кючлю, тёшлю, тузлу;

-чы/-чи, -чу/-чу: сёзчю, ётюрюкчю, кёзчю, тырманчы, хыличи, кертичи;

-сыз/-сиз, -суз/-сюз: акъылсыз, фахмусуз, кючсюз, кюйсюз, тузсуз, эссиз, билимсиз, иймансыз;

-гъы/-ги, -гъу/-гю, -нгы/-нги, -нгу/-нгю: аргъы, берги, ингирги, бюгюнню, тамблагъы, кюндюзгю, кечеги, эрттенги, алгъыннги, бурунну, эртеги.

Бир-бир ат къураучу суффиксле, магъаналары тюрленип, атла бла бирча сыфатланы да къурайдыла:

-ма: айланма (айланма тиширыу) – айланма (тенгизни айланмасы), айырма (айырма продуктла) – айырма (къайтыучу айырма), бурма (бурма чач) – бурма (чачны бурмасы);

-нгы/-нги: къарангы (къарангы кече) – къарангы (къарангы кирди), тёбеннги (тёбеннги гебенле) – тёбеннги (тёбеннги тохтады);

-укъ: тынгылауукъ (тынгылауукъ сабий) – тынгылауукъ (тынгылауукъну аллы), чартлауукъ (чартлауукъ нартюх) – чартлауукъ (чартлауукъ чачырауукъ) бузулду).

Сёзлеулени кёп къураучу суффиксле быладыла:

-гъа/-ге, -на/-не, -нга/-нге: узакъгъа, кеннге, энишге, ёрге, энине, узунуна, чойресине, кёнделенине, кенгине, къыйырына, ингирге;

-да/-де узакъда, кенгде, ингирде, къоншуда, тийреде, ашхамда, тюшде, кечегиде, ингиргиде, къарангыда, жарыкъда, эрттенде, жайда, къышда, къышхыда, кюзде, кюзгюде, жазгъыда;

-дан/-ден: узакъдан, кенгден, алайдан, былайдан, эрттеден, бурундан, жууукъдан, жангыдан, амалсыздан, къаршыдан.

Былайда кёргюзтюлген суффиксле, болуш мағаналарын тас этип, сёз къураучулағға ётгендиле. Бу болум кеси да ал-гъа, арт-ха, эрт-те, эрт-тен дегенча болуш жалгъаулу формаланы сёзлюк формагъа ётюулерини (сёзлениу) юлгюсю бла къуралгъанды.

Этимледе сёз къураучу суффиксле тилни бирси кесеклеринден эсе кёлдюле:

-а/-е: бош-а, аш-а, къан-а, сан-а, жён-е, эн-е, къор-е, кир-е, сир-е, тиш-е, тёл-е, эл-е;

-ла/-ле: баш-ла, бош-ла, тыш-ла, къыш-ла, ой-ла, жыр-ла, сый-ла, иш-ле, къоч-ле, юлюш-ле, эрик-ле, тюк-ле, жик-ле, бек-ле, чюй-ле, бий-ле;

-сын/-син, -сун/-сюн: аз-сын, аман-сын, тап-сын, жазыкъ-сын, артыкъ-сын, сейир-син, сабий-син, тели-син, ауур-сун, аурукъ-сун, кёл-сюн, жүрек-син, кёз-сюн, жер-син, таш-сын, юйюр-сюн;

-р, -ар/-ер, -ыр/-ир: къыз-ар, кёл-ер, жангы-р, эски-р, эс-ир, кек-ир, ёк-юр, теб-ер, кенг-ер, бёксе-р, ёч-юр;

-да/-де (анда-санда биринден къалгъанлары эриклеу сёзледен къураладыла): къымыл (къыймыл)-да, зынгыр-да, чыкъыр-да, тыхыр-да, зуул-да, дуу-ул-да, тарх-ыл-да, хыбыр-да, топул-да, сенгил-де, дюнгор-де, тыпыр-да, кирпич-де, сибир-де;

-лан/-лен: ачыу-лан, сагъыш-лан, къабыр-чакъ-лан, кука-лан, тюр-лен, сер-лен, кер-лен (ц.д.), юй-лен, юйдеги-лен, кир-лен, ёре-лен, ёч-лен;

-ш, -ыш/-иш, -уш/-юш: къары-ш, юйю-ш, ил-еш, дем-ле-ш, жаб-ыш, жара-ш, кир-иш, сюр-юш, сёл (сёз)-ле-ш, ал-ыш, тил-ле-ш, кел-иш, къый-ыш;

-к, -ыкъ/-ик, -укъ/-юк: юйю-к, бир-ик, кеч-ик, тын-ыкъ, къан-ыкъ, тарыкъ, сор-укъ, эр-ик, ёч-юк, кюй-юк (ц.д.; зарлан), сер-ик, чын-ыкъ;

-ай/-ей: тынч-ай, бош-ай, аз-ай, шош-ай, къарт-ай, думп-ай, улл-ай (уллу-ай), чонч-ай (чанч-ай), къынгыр-ай (сёл.тил.), гам-ай, сел-ей, терс-ей, кем-ей (сёл.тил.), кёл-ей, бег-ей (сёл.тил.), кеп-ей (ц.д.), къот-ей (къарач., шош-ай, тынч-ай), къоч-ей (сёл.тил.);

-н, -ын/-ин, -ун/юн: баз-ын, сагъ-ын, жылы-н, кёл-юн, бас-ын, кий-ин, бугъ-ун, беги-н, жуу-ун, ил-ин, сыгъ-ын.

-лан/-лен; -ш, -ыш/-иш, -уш/-юш; -н, -ын/-ин, -ун/-юн жалгъаулану юслеринден энчи айтыргъа керекди¹.

Бир-бир сёздеде -лан/-лен суффиксни -н суффикстен айырыргъа къыйын болады, сёз ючюн, -н суффиксни аллында -ла суффикс келсе. Тенгleshдирип къарайыкъ: сагъыш-лан эм баш-ла-н, ачыу-лан эм ариу-ла-н, сер-лен эм жүк-ле-н, кир-лен эм белги-ле-н. Бу формаланы биринчилери (сагъышлан, ачыулан, серлен, кирлен) атладан (сагъыш, ачыу) бла

¹ "Къарачай-малкъар тилни грамматикасында" (1976) -лан/-лен; -ш, -ыш/-иш, -уш/-юш суффиксле сёз къураучулағға саналмайдыла, -а/-е; -ар/-ер, -ыр/-ир; -ыкъ/-ик, -укъ/-юк; -ай суффиксле уа санда бирде тюбеучюлеге санатадыла (197-198-чи бетлеге къара). Ол оном къарачай-малкъар тилни шартларына чюйре келеди.

сыфатладан (сер, кир) кьуралгъандыла, экинчилери уа – этимледен (башла, ариула, жюкле, белгиле). -Лан/-лен сёз кьураучу жалгъауду, -н жалгъау а сёз кьураучу да, сёз тюрлендириучю да болады, не ючюн дегенде баш эм кьатланыучу айырмаланы экисини кьуллугъунда да жюриюдю. Тенгледирейик: окьуу башланды (баш айырма) – иш башланды (кьатланыучу айырма), суу кирленди (баш айырма) – Айтымны хапарчысы белгиленди (кьатланыучу айырма).

Къайтыучу айырманы -ыл/-ил, -ул/-юл формасы да бирде кеси магъанасында (сёз тюрлендириучю), бирде уа баш айырманы магъанасында (сёз кьураучу) жюриютюлед; тенгледирейик: кюн ачылды, сабий керилди, жыйыннга кьошулдум (баш айырма) – жангы театр ачылды, жаулук керилди, айраннга суу кьошулду (къайтыучу айырма).

-Ш, -ыш/-иш, -уш/-юш жалгъаулу этимлени да сёз тюрлендириучю эм сёз кьураучу магъаналары болгъанлары бардыла: Жашчыкыла сермешедиле, тутушадыла, туююшедиле (баш айырманы формасында, сёз кьураучу магъанада) – Кьол тутушдукъ; Четнен бирер алма сермешдик; Ала эшикни аяклары бла туююшедиле (араш айырманы формасында, сёз тюрлендириучю магъанада).

Бусагъатда къарачай-малкъар тилни суффикслерини асламысы сёз кьурауда хайырланылмайдыла, сёз ючюн: атлада -а (къая – къай – "алгъа чыкъ" деген этимден), -е (кече – кеч деген атдан), -ай (тогъай – токъ – "бирге кьош" деген этимден), -ын (жалын – жал "жаннган от" деген атдан), -ач (къулач – къул – кьол деген сыфатдан), -из (эгиз – эки деген санаудан), -гъай (торгъай – тор "къонгур" деген атдан), -хар (къочхар – коч "къочхар" деген атдан), -нгиз (тенгиз – тен "улуу суу" деген атдан), -та (салта – сал – "ур" деген этимден) д.б.; сыфатлада: -гюл (ючгюл, тёртгюл), -пы (салны – сал – "ур" деген этимден), -ты (жарты – жар – деген этимден), -ил (жашил – жаш деген сыфатдан), -ча (санча – сан деген атдан) д.б.; этимледе: -а (ата – ат деген атдан), -ел (тюзел – тюз деген сыфатдан), -ар (агъар – акъ деген сыфатдан), -къай (таркъай – тар деген сыфатдан), -к (силк – сил "чанч" деген этимден), -къ (къыркъ – кьыр – "жюкъ эт" деген этимден) д.б.

46-чы иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде сёз кьурауда жюриютюлюлерине кёре, суффиксле къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 2) атланы, сыфатланы, сёзлеулени кёп кьураучу суффиксле къайсыладыла? 3) алгъын сёз кьураучула болуп, бусагъатда уа сёз кьурауда хайырланылмагъан къаллай суффиксле билесиз?

47-чи иш. -Чы/-чи, -чу/-чю, -лыкь/-лик, -лукь/-люк суффикслени хар бири бла онбешшер ат кьурап жызыгъыз.

48-чи иш. -Гъы/-ги, -гъу/-гю суффиксле бла онушар сыфат кьурап жазыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеринден кьураладыла? Тилни ол кесеги не бла байламлыды (заман, орун, хал, сылтау)?

49-чу иш. Сёзледен сыфатла бла сёзлеуле кьурап, хар бирин башха жазыгъыз.

Юлгюле:

1. Сыфатла: кече-ги, жаз-гыы.

2. Сёзлеуле: кече-ден, жаз-да.

Ингир, эрттен, кыш, квач/кюз, жай, тыш, ахыр, кюндюз, ашхам, эртте, кеч, бурун, кыйыр, тебен.

50-чи иш. -Лы/-ли, -лу/-лю, -чы/чи, -чу/-чю, -ма/-ме суффиксле бла атла да, сыфатла да кырагыз да (хар бири бла бешишер) сёз тутушлада кёргюзюгюз/кёргюзтюгюз.

Юлгюле: чурукъ-чу, кумукъ-лу эм тырман-чы адам, кырачай-лы алим эм акыл-лы адам.

51-чи иш. -Чы/-чи, -чу/-чю суффикс бла адамны жашагъан жерин эм усталыгын неда кылыгын кёргюзтген/кёргюзген атла кырагыз.

Юлгюле:

1. Адамны жашагъан жерин кёргюзтген/кёргюзген атла: хабазчы, тебердичи.

2. Адамны усталыгын неда кылыгын кёргюзтген/кёргюзген атла: чурукъчу, ётюрюкчю.

52-чи иш. -Лы/-ли суффикс бла адамны миллетин билдирген онушар ат бла кюч сыфат кырап жазыгыз.

Юлгюле:

1. Адамны миллетин билдирген атла: кырачайлы, тегейли, оруслу.

2. Кюч сыфатла: огъурлу, эсли, белгили.

53-чю иш. Бу сёзлени суффикслери бусагъатда сёз кырауда хайырланылмадыла. Ала къайсыладыла?

Топал, тонгкъай, кюлтукъ, тогъай, къаймакъ, куймакъ, оймакъ, балта, салта, кючхар, сыпхар, кютхар, тёртгюл, сепгил, жашил, кызыл, жаркба, жарты, жарым, талпы, салпы, чолпу, желкен (кеме), кыалкъан, кыалын, жалын, уумач, кыурмач, жырмач.

54-чю иш. Этимлени -лан/-лен эм -н суффикслерин айырып жазыгыз.

Юлгюле: сер-лен, башла-н, жерле-н, зар-лан.

Жюклен, сагъышлан, ачыулан, башлан, тазалан, кыоруулан, айлан, ауурлан, женгишен, бошлан, кёмюклен, белгилен, тузлан, алгышлан, беклен, сакълан, керелен, терклен, бюклен, ачыкълан, зарлан, даулан, тышлан, борчлан.

13-чю §. Суффикслени экспрессив-стиль кыуллукълары

Кыайсы тилде да суффикслени баш кыуллукълары сёзлени кырауда. Кырачай-малкыар тилни суффикслерини асламысыны халы да алайды. Алада сёзлени кыралыгулары болмаса, башха зат эсленмейди. Сёз ючюн: тойчу, огъурлу, бучхакъ, жюкле, алгын, кюндюз, узакъгъа, кенгден, ариулукъ, тапсыз д.а.к.

Болсада сёзлени бир-бирлеринде ала бла хайырланган адам ала билдирген затлагъа, аланы шартларына, халларына кесини кырамын

билдиргени, алагъа багъа бичгени кёрюнеди. Сёз ючюн, кызычыкъ, жашчыкъ, кызай, жашыка, деген кюралган атла экспрессив-стиль энчиликле жаны бла башда кёргозтюлген атлагъа ушамайдыла. Тойчу, ариулукъ, бучхакъ деген атланы стиль жаны бла энчиликлери жокъду. Кызычыкъ, жашчыкъ, кызай, жашыка деген атлада уа аллай энчиликле бардыла: биринчи эки атда адамланы гитчеликлери, бирси экинсинде уа аланы гитчеликлери эм эркелстилиулери кёрюнедиле. Ол магъанала атланы (кыыз, жаш) лексика магъаналарына кюшакъ боладыла. Аланы суффиксле билдиредиле. Аллай экспрессив-стиль, эсе да кюшакъ, магъананы билдирген суффиксле атлада бла сыфатлада аслам тубейдиле.

Къарачай-малкъар тилде суффикслени кюшакъ магъаналары быллай шартланы билдиредиле:

- 1) эркетлиуню: ариука, анака, Гитчемай, Кызыу, Кызыка, жаныка, жашыу;
- 2) гитчелетиу бла эркетлиуню биргелей: кызычыкъ, жашчыкъ, эгешчик, кёзчюк, столчукъ;
- 3) сыйсызлауну: ишчик, жумушчукъ, сомчукъ, сёзчюк;
- 4) жийиргениуню: эришика, кирлика, киррай (ц.д.), кызукук, кызбай;
- 5) сыйсюнмеуню: уллука, узунка, серукку, сергуна, ёрека, аштапар;
- 6) сыйсюнюню: айтхылы, деменгили, жараган;
- 7) кемсиндириуню: гытычыкъ, таматачыкъ, директорчукъ;
- 8) хурмет этиуню: атабыз, анабыз, кызы, жашы;

Этимлени суффикслери уа затха багъа бичиуню угъай, сёзлени тилни кыйсы тюрлюсюнде жүрютюлгенлерин кёргозтедиле. Сёз ючюн, тургъуз – турдур, агъыз – акъдыр, юркют – юркдюр деген синоним этимлени литература (жазыу) тилге келишгенлери биринчилеридиле, экинчилери уа сёлешиу тилде хайырланыладыла.

Жалгъауланы экспрессив-стиль шартлары суратлау литературада эркин хайырланыладыла. Аланы суратлау кючлери, айтымда бир бири ызларындан келселе, бютюнда шарт эсленеди.

Юлгюле: Мариямчыгъ а – къаракёзчюк, гитчеауузчукъ, баллиеринчик... (Гуртуланы Э. Мёлекледе къонакъда); Ол быдыркъай, уллука кызбайны уа несин махтайдыла! (Токъумаланы Ж. Ауанала); Жаныкачыгъым, жашыуунг да тюз кесчигинге ушайды! (Чыпчыкъланы Б. Чамла).

55-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) сёзню лексика магъанасына кюшакъ болган магъананы къаллай суффиксле билдиредиле? 2) суффиксле билдирген кюшакъ магъаналаны бек белгилелери кыйсылладыла?

56-чы иш. Сёзлени суффикслери къаллай магъаналаны билдиредиле?

1. Анака, атака, гелляка, ариука, жашыка.
2. Айыука, бёрюка, урлака, гудука, тырнака.
3. Къуллукъчучукъ, оноучукъ, бачамачыкъ.
4. Харипчик, жарлычыкъ, жазыкчыкъ, мугурчукъ.
5. Кызычыкъ, келинчик, омакчыкъ, тапчыкъ.

Башлары

Ал сёзю	3
1-чи §. Морфемиканы ангылатыу	4
2-чи §. Морф эм морфланы тюрлюлери	4
3-чю §. Ноль морф	7
4-чю §. Морфема	8
5-чи §. Морфемалада синонимлик, омонимлик эм антонимлик	11
6-чы §. Алломорфла эм бир морфеманы тюрлюлери	13
7-чи §. Сёз формаланы тюрлюлери	17
8-чи §. Тамыр морфема	18
9-чу §. Къуралмагъан эм къуралгъан тамырла	21
10чу§. Къураучу тамыр	22
Суффикс морфемала	
11-чи §. Къаталныгучу эм къатланмаучу (неда аз къатлангучу) суффиксле	23
12-чи §. Бусагъатда сёз къурауда хайырланлыгучу эм хайырланылмаучу суффиксле	25
13-чю §. Суффикслени экспрессив-стиль къуллукълары	28

УЧЕБНОЕ ИЗДАНИЕ

Гузеев Жамал Магомедович

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР МОРФЕМИКА

Компьютерная верстка *В.И. Мидовой*

Изд. лиц. Серия ИД 06202 от 01.11.2001.

В печать 07.04.2005. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Печать трафаретная. Бумага офсетная. 1.86 усл.п.л. 2.0 уч.-изд.л.

Тираж 100 экз. Заказ № 4425.

Кабардино-Балкарский государственный университет.

360004, г. Нальчик, ул. Чернышевского, 173.

Полиграфическое подразделение КБГУ

360004, г. Нальчик, ул. Чернышевского, 173.